

SARAJEVSKO GROBLJE I MOJI STARI

Prvi put sam ušao u sarajevsko groblje kada sam imao jedanaest godina, dvije godine prije holokausta, koji je progutao devedeset odsto članova moje šire rodbine. Igrali smo se "žandara – lopova". Dobro se sjećam, sakrio sam se iza jednog nadgrobnog spomenika i prosto se sledio od straha kada sam pročitao sledeću nadgrobnu poruku: "Čovječe, stani! Ono što si sada Ti, to sam bio Ja, a ono što sam sada Ja, to ćeš biti Ti!"

Sve sam razumio i prvi put ozbiljno osjetio strah od smrti, zapravo, bez obzira na ciničnost poruke, ona me je uvijek podsjećala na relativnost i prolaznost vremena. Tada još nisam shvatao šta znači biti Jevrejin. Brat, Šabetaj, bio je uvijek odličan đak u gimnaziji. Jedini u razredu. Ja sam bio vrlo dobar, što nije bio mali uspjeh u Drugoj muškoj realnoj gimnaziji u Sarajevu, jer su od četrdeset ili trideset đaka u razredu, samo njih četvorica–petorica prolazili s vrlo dobrim. Većina je ponavljala razred ili išla na popravni. Otac, Rafael, bio je strog. Uporno je tražio od mene da i ja budem odličan. Govorio mi je: "Sine dragi, moraš biti najbolji ako hoćeš da uvijek imaš posla i da te svi zovu, šta god da budeš, zanatlija, doktor ili inženjer. Ako se bude čulo da si najbolji, svako će te zvati. I Musliman i Jevrej i hrišćanin. Ako budeš samo dobar, Jevrej će te zvati, jer si Jevrej, jer će svako prvo svojoj vjeri davati posao. A ako budeš loš, niko te neće trebati!"

Uzalud su bila sva objašnjenja. Mi smo se u razredu dobro slagali. Vjeronauku nisam volio iz jednostavnog razloga što nisam razumio hebrejski. Znao sam da čitam i napamet izustim molitvu, svake noći: "Šema Jisrael, Adonaj elohenu, Adonaj ehad..." ali nisam razumio šta čitam i šta znače riječi molitve. Otac je pucao od muke što ne dolazim u sinagogu petkom uveče, ali ne toliko zbog toga što nisam tako dobar vjernik, nego zato što su poslije svake molitve djeca dolazila do nadrabinera i ljubila mu ruke, a nadrabiner, kantor, dobro bi zapazio kada mene nema. Zašto? Zato što sam mu bio unuk. I to ne samo unuk, nego unuk koji nosi njegovo ime i prezime. Videći da ni batine ne pomažu, otac mi je obećao da će mi dati pet dinara ako dođem na molitvu i poljubim noni ruku. Dolazio sam, ali sam bio nezainteresovan, jer me je jako zanimalo kakav je Bog, i da li on razumije jezik kojim se vjernici mole. Za pet dinara se moglo kupiti dvadeset klikera i nisam htio da ih se odreknem. Našao sam solomonsko rješenje. Uvijek u vrijeme kada bi se završavala molitva u hramu i kada je trebalo svešteniku poljubiti ruku, ja bih se

Staro sarajevsko groblje, iz arhiva Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu

pojavio pred sinagogom, posudio kapu za nekoliko minuta od bilo kog dječaka pred sinagogom, poljubio nonu ruku i svi su vjerovali da dolazim u hram.

Ipak, sjećam se jednog praznika kada je veleljepnom i akustičnom sarajevskom sinagogom odjekivao strašan, dubok i zavijajući mukli ton, za koji mi je otac kratko objasnio da dolazi od Boga, jer je to vrijeme kada svi vjernici treba da razmišljaju o svojim grijesima. Ukoliko budu dublje i iskrenije razmišljali i kajali se, utoliko će im brže grijesi biti oprošteni. Na taj praznik sam uvijek dolazio,

jer sam glas poistovjetio sa Bogom. Mislio sam da se tada sam Bog nalazi u sinagogi, pogotovo što su stariji govorili da niko ne smije da podigne glavu i gleda prema postolju gdje su sveštenici. Glas dolazi od Boga, a glavu treba sagnuti.

Dvije-tri godine sakupljao sam hrabrost, nošen ogromnom znatiželjom, da podignem glavu dok je svodovima odjekivalo muklo zavijanje, u nadi da ću vidjeti Boga. I kada sam jedne godine, drhteći od straha i sa srcem koje je lupalo kao bubanj, podigao glavu i vidio sveštenika koji duva u veliki rog, vjernik koji je iza mene stajao, lupio me je šakom po glavi. Vrisnuo sam iz sve snage, misleći da me je sam Bog šakom udario. Vrisak, u tišini pune bogomolje, prekinuo je za časak molitvu. Čuvari su me izbacili iz sinagoge. Otac se od stida izgubio iz hrama. Znajući da me čekaju batine, bojao sam se povratka kući, a kada sam se najzad vratio, otac me nije ni dirnuo. Grizao je usne od muke. Vidio sam koliko se napinje da uguši bijes i želju da me bije.

– Zahvali nonu što si živ. Zabranio mi je da te bijem – rekao je.

Nonu sam posebno volio zbog izuzetne ljubavi koju je prema meni pokazivao. Kada je preminuo 1947. godine, bio sam već mladić, zadrti skojevac, koji je uporno nastojao da svom djedi objasni da je na pogrešnom putu, jer Boga nema i jer je religija, kako je drug Staljin rekao – opijum za narod. Nećete mi vjerovati, ali ja sam u to vrijeme bio najsretniji jer sam smatrao da je marksizam-lenjinizam nauka nad naukama i da je i nono, u pogledu znanja, neuk prema meni. Nikada sebi neću oprostiti muke koje sam tom jadnom čovjeku nanio, objašnjavajući mu zašto nema Boga, ja, "njetu di haham"!

Nonu su sahranili pri samom ulazu u jevrejsko groblje, na počasnom mjestu. Podigli su mu divan mermerni nadgrobni spomenik, koji mi je utjerivao strah u kosti, jer je na nadgrobnoj ploči zlatnim linijama bila urezana Davidova zvijezda, a ispod zvijezde, još krupnijim zlatnim slovima, stajalo je veliko nonino ime i prezime, zapravo moje ime i prezime. Nisam se mogao oteti dojmu da gledam vlastiti grob.

Od 1955. godine sam češće navraćao na groblje, jer je tamo bio sahranjen i ujka Leon, čovjek koji je sa svojom suprugom, tetkom Reni, učinio sve, sa tetkom Rikicom, da me spasi iz okupiranog Sarajeva. Odgajio me sa svojom djecom, Davidom i Sidom, kao rođenog sina. Leon i Renika su bili moji drugi roditelji. Njih sanjam.

Imam fotografije svojih roditelja, ali oni mi se ne javljaju u snu. Otkako je Leon umro, dolazio sam češće na njegov grob, koji je tada imao najoriginalniju nadgrobnu ploču – u obliku otvorenog *Tanaha (Starog zavjeta)*. Možda u drugom slučaju to ne bih pomenuo da projekat spomenika nije napravio, kao znak saosjećanja i saučešća, arhitekta Zlatko Ugljen, Musliman, i poklonio ga svom dobrom prijatelju, Leonovom sinu, Davidu. U to vrijeme, potpuno ideološki vaspitan u duhu da su svi privatni trgovci eksploatatori, bio sam nekako razapet između ideologije, kao teorije, i Leonovog primjera, kao prakse.

Kada je postao direktor svih gradskih mljekara u Sarajevu, Leon je radio dvostruko i trostruko više nego kada je bio vlasnik svoje veletrgovine. Poslije podne, po završetku radnog vremena, obilazio je prodavnice u gradu i kontrolisao vage u mljekarama i higijenu. Ko god je imao prljave ruke ili prljavi bijeli mantil, nije mogao da posluži. Mislio sam da se Leon boji nove vlasti i da zato radi više nego što se od njega traži. Objasnjavao sam mu: "Leone, zašto radiš poslije dva

sata. Ti si svoje radno vrijeme završio. Svi odlaze kući, idi i ti. Oslobodi se kompleksa da si bivši trgovac. Niko ti neće ništa učiniti!"

Leon mi je odgovorio: "Ne razumiješ me, Joži. Nikoga se ja ne bojim. Ali to je pitanje trgovačke časti. Ja ne znam drugačije da radim. Mušterije moraju biti zadovoljne. Niko ne smije naplaćivati dok se tasovi vage ne umire. Bez zadovoljne mušterije nema zarade, a bez zarade nema države..."

Dosadio je kolektivu. Smijenili su ga na jednom radnom sastanku pod motivacijom da "ne žele da njima naređuje bivši trgovac, eksploator".

Danas duboko žalim što nisam pažljivije posmatrao i zapažao ove generacije Jevreja, koliko zbog onoga što se zove trgovačka čast i poslovna sposobnost, toliko i zbog običaja i anegdota koje su kružile starom jevrejskom čaršijom. Jednog dana, na primjer, dotrčao je zadihan šegrt Jahiela Fincija, iz njegove četkarnice na Baščaršiji, poručujući mi da hitno dođem u Jahielovu zanatsku radnju i na engleskom jeziku kažem nešto važno engleskom konzulu. Nisam shvatao uopšte o čemu je riječ, ali mi je postalo jasno kada sam ušao u četkarsku radionicu gdje je stajao zbunjeni engleski konzul, dok ga je stari Jahiel na koljenima molio da napusti radnju. Šta se dogodilo? Godine 1948, kada su bile nacionalizovane i najmanje piljarnice, Jahiel je čudom dobio dozvolu da u nekoj vlažnoj kamenoj izbi na čaršiji otvori malu zanatsku radionicu, gdje je pravio četke i metle. To je bio zanat koji je "ispekao" kada je imao 16 godina, a sada mu je u poznim godinama dobro došao da prehrani petoro članova porodice. Engleski konzul je od nekoga čuo da je, uprkos drastičnim mjerama nacionalizacije, jedan Jevrejin otvorio jedinu zanatsku radnju u gradu, i da je čak postavio vlasničku tablu na ulazu. Konzul je presrećan dotrčao do radione, u pratnji fotoreportera. Zagrlio je Jahiela i ushićeno rekao: "Gospodine, ja vam iz sveg srca čestitam. Vi ste jedinstveni primjer nesalomljivosti privatne inicijative i privatnog duha. Pisao sam o vama glavnom uredniku *Manchester gardijana* i on me je zamolio da mu pošaljem fotografiju vaše četkarnice, koju će objaviti na prvoj strani lista!

Konzul, koji je dosta dobro govorio naš jezik, bio je dovoljno jasan da ga Jahiel shvati. Zato je blo potpuno zbunjen kada je Jahiel pao na pod na koljena pred konzula, plačući i preklinjući da ga ne slika.

Kada sam ušao u četkarnicu, Jahiel mi je, u suzama, drhtavim glasom, rekao da na engleskom objasnim konzulu da se smiluje i ne objavljuje takvu fotografiju, jer Jahiela to može koštati dozvole za rad, a on hrani petora usta!

Sjećam se, stari Jahiel je uvijek govorio da je najlakše govoriti starošpanski, jezik kojim su se sefardski Jevreji služili i nekoliko vjekova nakon protjerivanja iz Španije. Na primjer, "čitijandu las novinas, si bistrea l' um!" Što bi trebalo da znači: "Čitajući novine, bistri se um." U stvari, tu nema niti jedne španske riječi.

Tužno je što su grobovi posljednje mirmodopske generacije Jevreja rasuti, ali dobro je što su umrli ranije i nisu doživjeli Sodomu i Gomoru koja se sručila na anatemisanu Bosnu.

Svi požari i zemljotresi nisu u prošlosti uništili Sarajevo kao ovaj građanski rat...